

‘DINGEN DIE ERGENS TOE DIENEN’

Verhalen over
materiële cultuur
van wetenschap

■ De sterrentoren in 2016, Utrecht. Foto: auteur.

De sterrentoren van de Uithof

Een astronomische folly

David Baneke*

De geschiedenis van de Nederlandse sterrenkunde wordt vaak beschreven als succesverhaal, maar er is ook een subgenre van studies over mislukte projecten. Voorbeelden zijn de studie van Jan van der Bilt over de prestigieuze maar onbruikbare telescopen van de Friese instrumentbouwers Roelofs en Rienks in de vroege negentiende eeuw en het boek van Huib J. Zuidervaart en Rob van Gent over de treurige geschiedenis van het observatorium van Felix Meritis in Amsterdam. Dit essay is een bescheiden bijdrage aan deze serie over astronomisch falen.¹

Een van de merkwaardigste gebouwen van de Uithof, de Utrechtse universiteitscampus die bekend staat om zijn architectonische hoogstandjes, is een betonnen toren op een troosteloos parkeerterrein. Het gebouw lijkt nog het meest op een wachttoren bij een zwaarbewaakte grens of een verkeerstoren op een klein vliegveld, maar het is, of liever gezegd was, een astronomisch observatorium, en daarbij het oudste gebouw op de Uithof. De toren is gebouwd op de symbolische eerste paal van het nieuwe universiteitsterrein, die op 15 april 1961 feestelijk in de grond werd geslagen. Hij was onderdeel van Transitorium I (nu: Marinus Ruppertgebouw), een als tijdelijk bedoeld gebouw waarin natuur- en sterrenkunde zouden worden ondergebracht totdat hun definitieve onderkomen klaar was. Op 12 maart 1964 werd het complex geopend. Sinds kort is het een gemeentelijk monument.

Architect Sjoerd Wouda noemde de toren ‘Sterrewacht’ op zijn tekeningen, maar in de universitaire stukken gaat het wat bescheidener over een ‘waarneemplatform’.² Hoe het ook zij, de toren is de twintigste-eeuwse opvolger van

de eerste universitaire sterrenwacht op de Smeetoren, waar hij in de verte wel aan doet denken. Hij was bedoeld voor het legendarische sterrenkundepracticum van Marcel Minnaert (1893-1970), dat verplicht was voor alle kandidaatsstudenten wis-, natuur- en sterrenkunde. Dat waren er heel wat: Minnaert specificeerde dat het platform ruimte moest bieden aan 50 studenten tegelijk. Dit was een van de laatste projecten van Minnaert als directeur van de Utrechtse sterrenwacht; in 1963 ging hij met emeritaat.

De toren is maar drie jaar echt gebruikt. In 1967 besloot de universiteit om vlakbij een gebouw van 22 verdiepingen te bouwen (Transitorium II, nu Willem C. van Unnikgebouw). Het gebouw werd in een recordtijd gebouwd. De aannemer gebruikte een bestaand ontwerp en een nieuwe bouwtechniek (‘jackblocksysteem’), waarbij steeds aan de onderkant verdiepingen werden toegevoegd.³ Het nieuwe gebouw was een hinderlijke bron van strooilicht, en blokkeerde bovendien het uitzicht richting het westen. Goede waarnemingen vanaf de toren werden hiermee onmogelijk.

Mogelijk is de toren nog tot de vroege jaren tachtig sporadisch gebruikt voor proeven (de bronnen spreken elkaar hierover tegen). In 1984 werd het waarneempracticum definitief beëindigd. Het zicht werd trouwens steeds verder beperkt door nieuwe gebouwen. Er zijn nog wel valproeven gedaan in het trappenhuis.

De groei van de Uithof was een tegenslag voor de astronomen. Maar wellicht beschouwden zij het waarneemplatform sowieso als tijdelijke oplossing. In de jaren zestig maakten ze namelijk ook plannen om een complete nieu-

we sterrenwacht te bouwen in het voormalige Fort Rhijnauwen, een kilometer of wat zuidelijker. Architect Wouda had al een ontwerp gemaakt voor een gebouw waarin de hele sterrenkunde, die in de loop van de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw over verschillende gebouwen versnipperd was geraakt, ondergebracht kon worden.

Het fort was ideaal: stil, donker, buiten de stad, en met zijn zware wallen zeer stabiel.⁴ Er kwam echter protest omdat het fort inmiddels een rijk natuurgebied was geworden. De astronomen antwoordden dat een sterrenwacht alleen maar extra bescherming bood omdat zij, net als de natuur, rust en stilte nodig hadden. De natuurbeschermers waren echter niet overtuigd; het plan ging niet door. Volgens *De Volkskrant* was dit de eerste keer dat er strijd werd geleverd rond het fort.⁵ Ook dit is een verhaal in de serie mislukte astronomische projecten, samen met de sterrenwacht van J.C. Kapteyn (1851-1922) in Haren die er ook nooit is gekomen.

Uiteindelijk verhuisde de Utrechtse sterrenkunde in de jaren tachtig naar een ander betonnen gebouw op de Uithof, het Buys Ballot Laboratorium (nu: Buys Ballot Gebouw), zonder waarneemfaciliteiten. De practicumtelescopie zijn overgebracht naar Sonnenborgh, de oude sterrenwacht die nu een museum is.

Er zijn sindsdien veel plannen gemaakt voor de toren. Er was bijvoorbeeld ooit sprake van een universitair stilte-

centrum. Recentere suggesties van de dienst Vastgoed & Campus betroffen onder meer herbestemming als klimmuur, feestzaal of fietsenstalling, of met een glazen kubus eromheen als plantenkas, congrescentrum of koffiobar.⁶ Geen van die plannen lijkt echter uitvoerbaar.

Lange tijd werd de toren gebruikt als opslagruimte van de Utrechtse Introductie Tijd (UIT). Op de muren en trappen staan de namen van de UIT-besturen van de afgelopen jaren. In juni 2017 heeft kunstenaar Maarten vanden Eynde er een kunstproject ingericht.⁷ Er mogen maar drie bezoekers tegelijk in, omdat de toren aan geen enkele veiligheidseis voldoet. De astronomische geschiedenis van de 'sterrentoren' lijkt volkomen vergeten. Hij wordt zelfs niet genoemd in een boek over de geschiedenis van de Utrechtse sterrenkunde.⁸ Alleen een lokale architectuurlijfhebber heeft er een internetpagina aan gewijd. Hij noemt de toren een 'folly', een bouwwerk zonder nut.⁹

De Smeetoren, waar de Utrechtse sterrenkunde ooit begonnen is, bestaat niet meer. De Sonnenborgh, waar ze haar glorietijd beleefde, is een publiekssterrenwacht en museum. Sinds 2011 wordt er op de Utrechtse universiteit helemaal geen sterrenkunde meer bedreven. De sterrentoren staat, door weinigen opgemerkt, op de campus, als stille getuige van astronomische ambities die nooit werden waargemaakt.

Noten

* Universiteit Utrecht.

1 J. van der Bilt, *De Grote Spiegelkijkers van Roelofs en Rienks: een episode uit de geschiedenis der Leidse en Utrechtse sterrewachten (1821-1846)* (Leiden 1951); Huib J. Zuidervaart en Rob H. van Gent, *Between Rhetoric and Reality: Astronomical Practices at the Observatory of the Amsterdam Society 'Felix Meritis', 1786-1889* (Hilversum 2013). Andere voorbeeld zijn de Stadhoudelijke Sterrenwacht waar Zuidervaart over geschreven heeft in *Van 'Konstgenoten' en Hemelse Fenomenen. Nederlandse Sterrenkunde in de Achttiende Eeuw* (Rotterdam 1999) en de carrière van Gerhard Fockens waarover binnenkort een boek van Mart van Lieburg zal verschijnen.

2 Stukken over de bouw zijn te vinden in het bestuursarchief van de Universiteit Utrecht (UU), Bestuursgebouw, inv.nr. 4.48 'Transitorium I - bouw'.

3 A.W. Reinink, 'De universiteit en haar ruimte', in: H.W. von der Dunk, W.P. Heere en A.W. Reinink (eds.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf: de Utrechtse Universiteit 1936-1986* (Maarssen 1986) 231-269, m.n. 247, 250.

4 Volgens Reinink, 'De universiteit en haar ruimte' (n. 3) 253 heeft de Universiteit Utrecht het fort van Defensie gekocht maar heeft de formele overdracht nooit plaatsgevonden; de aanbetaling werd nooit geretourneerd.

5 Plannen en discussiestukken in UU, Bestuursarchief (n. 2), doos 08342; *de Volkskrant* van 10 augustus 1968.

6 UU, Directie Vastgoed & Campus, 'Sterrentoren 20160630', met dank aan Leonie van Zwieten.

7 Voor het kunstproject, zie: 'Kunstenaar wint eerste slag om Sterrentoren van universiteit', *Digitaal Universiteitsblad DUB*, 7 juni 2017, <https://dub.uu.nl/nl/nieuws/kunstenaar-wint-eerste-slag-om-sterrentoren-van-universiteit>.

8 C. de Jager, H.G. van Bueren en M. Kuperus, *Bolwerk van de sterren* (Amersfoort 1993). De toren wordt ook niet genoemd in de biografie over Minnaert: Leo Molenaar, *De rok van het universum. Marcel Minnaert, astrofysicus 1893-1970* (Amsterdam 2003).

9 Ruut van Rossen, 'De Uithof, showcase of moderne architecture': http://www.ruutvanrossen.nl/De_Uithof/sterrentoren.html (geraadpleegd op 2 juni 2017).

Literatuur

Baneke, D.M., *De ontdekkers van de hemel: de Nederlandse sterrenkunde in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2015).

Jager, C. de, H.G. van Bueren en M. Kuperus, *Bolwerk van de sterren* (Amersfoort 1993).

Reinink, A.W., 'De universiteit en haar ruimte', in: H.W. von der Dunk, W.P. Heere en A.W. Reinink (eds.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf: de Utrechtse Universiteit 1936-1986* (Maarssen 1986) 231-269.

Rossen, R. van, 'De Uithof, showcase of moderne architecture': http://www.ruutvanrossen.nl/De_Uithof/showcase.html.

Zuidervaart, H.J., en R.H. van Gent, *Between Rhetoric and Reality: Astronomical Practices at the Observatory of the Amsterdam Society 'Felix Meritis', 1786-1889* (Hilversum 2013).

Mahoniehouten kabinetten, anatomische theaters, boeken, veilingcatalogi, en instrumenten, heel veel instrumenten – vooral telescopen. Het zijn slechts een paar voorbeelden van objecten die de afgelopen decennia de aandacht van wetenschapshistorici in Nederland hebben opgeëist. In die jaren rees het besef dat deze materiële dimensie van de wetenschapsbeoefening in het verleden onderbelicht was gebleven.

Deze bundel beschrijft meer dan veertig objecten die van belang zijn geweest voor de uitoefening van wetenschap in Nederland. Van klein naar groot gaan we van minieme steentjes en lensjes via thermometers naar immense observatietorens en museumgebouwen. Maar de auteurs staan ook stil bij de materiële, tactiele kant van dingen die tot voor kort slechts als containers van kennis golden: boeken, pamfletten en affiches. Het resultaat is een interessante integratie van object- en kennisgeschiedenis en een fascinerende reis door het wetenschappelijk erfgoed dat in Nederland bewaard wordt.

9 789087 046958

Redactie • Esther van Gelder
Eric Jorink • Ilja Nieuwland
Marlise Rijks • Alice Spruit

‘DINGEN DIE ERGENS TOE DIENEN’

